

כל הנשמות בשקיקה נוראה

מושג ה'רצוא ושוב', אחד מעיקרי משנתו של האדמו"ר הזקן מחב"ד, הוא בסיס הגילויים וההפתעות בשירתה של נכדתו, זלדה

ה'שוב' מבטא את ההבנה כי הדבקות האפשרית אינה אך בשהות פיזית מוגברת של שני אוהבים זה עם זה, אלא בעיקר בניסיון שלהם לאַמון ולהיפתחות הדדית זה אל זה, היפתחות הכוללת השלמה של האחד עם רצונותיו – ובהכרח גם אלו הלא מובנים - של השני. ה'שוב', אם כן, מבטא קבלה מוחלטת של האדם את ה' ואת חשקיו הלא מפוענחים, כאשר בראשם נמצא עצם הרצון האלוהי – הרצון לברוא עולם

זלדה מתארת כאן במדויק את תחושת הרצוא, כי 'זיו הכלים' משכיח את עוצמת האורות. התיאור כאן חף מזיוף: ישנו רצון אצל אדם שטעם טעם קרבה אל האין-סוף 'למות כמו בני אהרן בהקריבך של לאלהים'; הציווי של הסב, האדמו"ר הזקן, לשוב לכלים ולמצוא את ההתרחשות במה שזלדה קוראת לו 'בית נחמד', אינו פשוט – הוא סוג של מוות שנראה כקשה יותר אף מהמוות של בני אהרן הברוש - השוב - יודע שיש בו טירוף, חירות, דמיון ורוחניות, והוא גם יודע שהוא – לכאורה - פחות מרשים מהרצוא, שהוא מצטלם פחות טוב, אבל הוא יודע שאכן כל האלמנטים הפרועים הללו קיימים בו, אלא שהוא יודע להביא אותם לידי תיקון, לידי אינטראקציה אפשרית בתוך הקיים ולא רק דרך שריפה תוהית ומכלה

אלחנן ניר

'רצוא ושוב' הוא מושג המוזכר בפתח ספר יחזקאל כביטוי לתנועתן ולמרוצתן של החיות העליונות. אלא שהמקובלים, ובעיקר החסידים, לקחו את תנועת החיות הללו ודרשו כי לא רק "החיות רצוא ושוב" אלא החיות, תנועת החיים כולם, נעה בקצב של רצוא ושוב, עליה וירידה, התמלאות והתרוקנות. לא כתנועה המזרחית הרוצה לעלות ללא הרף, אלא כתנועת עליה היודעת כי ללא ירידה לא תתכן עליית-אמת, וללא כניסה אל המצרים הרי לא תתכן יציאה מהם.

העולם הזה הוא עולם שבו אנו נעים ללא הרף ובכל יום תמיד מאפשרויות מפגש של 'ענג' לכאלה של 'נגע', בין המפגש העמוק והכן ביותר להחמצה שאין קשה ממנה, עולם מלא טלטלה שהמקובלים ראו אותו מתמצק למילים בצמד של 'רצוא ושוב'. לכן רבים מהם חיפשו את הערך המספרי של 'רצוא ושוב', מתוך תודעה כי בצמד מילים זה נתון עצם הסוד היהודי ליחסים ולמפגש. כך מצא המקובל הקדמון, ר' אברהם אבולעפיה, כי הצמד 'רצוא ושוב' עולה בערכו המספרי ל'אתרוג', ה'צמח-צדק', האדמו"ר השלישי של חסידות חב"ד, אמר כי 'רצוא ושוב' שווים ל'תורה', ור' נחמן מברסלב כתב כי ההבנה שלהם היא המבוא לכל חזרה בתשובה משמעותית.

ר' שניאור זלמן מלאדי, המכונה בעל התניא, או האדמו"ר הזקן (1745-1813), מייסד חסידות חב"ד שבתוכה נולדה זלדה, גדלה וחייה, ראה ב'רצוא ושוב' את "עיקר התורה והמצוות" (ליקוטי תורה, במדבר, נז ב), ואף אם אין זה תמצית כלל התורה והמצוות הרי שוודאי שרצוא ושוב הם עיקר תורתו שלו, תורת חב"ד. העיסוק בנושא זה במשנתו של האדמו"ר הזקן, מצליח, לטעמי, לפענח הרבה מתפיסות הבסיס החסידיות של זלדה, המונחות בשיריה.

יתרה על כך: הענין ב'שוב', במציאות, בפסאודו-נורמליות, חוזר אצל זלדה לאורך כל שירתה, כך שניתן לראות בו גם את אחד מעיקרי שירתה וחייה, ואולי אף את העיקרי שבעיקרים. כבר בשיר 'הבית הישן', הפותח את קבצי שירתה, היא מדברת על הביטחון שבבית, אפילו – ובמיוחד – בסתמיות

שבבית. אלא שהיא לא עושה זאת רק כהאדרה סתמית של ה'שוב', אלא פורטת במדויק את הוויתורים הנרחבים הנדרשים בעבור הבחירה בחיי השוב, הוויתורים על טירוף הרצוא :

“ואין הבית הענו/ שר שירים על קרבת התהום, על שלטון האין, / ואין הבית השותק מתנודד, ואין הבית המשונה - / שכור. ארשת של סתמיות שפוכה/ על פני אבניו הכהות – והרי זה כמעט בטחון” (שירי זלדה, תל אביב תשמ”ה, עמ’ 9).

לפענח את השגרה

יחד עם העניין הגדול ב'רצוא ושוב', ראה האדמו"ר הזקן להגביל ולבלום את ה'רצוא', את אותו רצון להבלעות במהות ובמוחלט, את אותו חפץ פנימי “ליפרד ולצאת מן הגוף ולידבק בשרשה ומקורה בה' חיי החיים ברוך הוא” (תניא, פרק י”ט), ומצא דווקא ב'שוב' את תכלית הבריאה והרצון האלוהי. נקודה זו אינה מוסכמת על חבריו של האדמו"ר הזקן, שאר תלמידי המגיד ממזריטש, שראו בשוב שיבה לאחור, ולכן נמנעו ממנו בכל כוחם. בעוד שהם ראו את תכלית המכוון בשאיפה לדבקות באלוהי וב'רצוא' טוטאלי הקורא להיחלצות מחיי המציאות, הרי שהאדמו"ר הזקן ראה דווקא ב'שוב' את המפגש הפלאי עם האלוהי.

ה'רצוא' אמנם מלא בסערה, כותב האדמו"ר הזקן כבר בספר הבסיס שלו, ספר התניא (פרק נ'), והוא גם לא נזקק לכל עיבוד ועולם של פרקסיס - ויושם לב לפלא: לפנינו עולם דתי שלם מלא בסערות אדירות ונטול כל נגיעה והתערבות של פרקטיקה - אבל הוא זמני, חולף, ואינו מטיל רשמי קבע בחיי היומיום. רק המוכנות לעצב ולפענח את השגרה – את החיים האישיים, החברתיים והמוסריים – לאור רגעי חוויית ה'רצוא' הבלתי מפוענחת, מבטיחה תוצאות ממשיות החושפות כי אכן דבר ממשי מונח כאן ולא כזב.

מה האדמו"ר הזקן מוצא ב'שוב', והרי אחר המפגש עם האלוהי בשלב ה'רצוא', מה התכלית בלשוב אל מצרי המציאות הכולאים ולהינתן מתחת לעולם הלוחץ? אלא שתנועת הרצוא אינה נתפסת בדברי האדמו"ר הזקן כתנועה של חיבור הנפש עם מקורה, אלא דווקא להפך: כתנועה תוהית ולא מבויתת של הפרדה; של מנגנון שראשיתו רצון מעבר ליכולת הכלה וסופו חריגה מגבולות האנושי וכילוי עצמי לדעת. כנגד הרצוא ניצב השוב, שלכאורה מייצג דווקא את ההפרדה בין הנפש למקורה, אולם האדמו"ר הזקן תופס אותו דווקא כתנועה אחדותית של אחדות ה'.

זלדה אינה מוותרת בשירתה על תהומות התוהו שמעבר למציאות הגלויה והמאורגנת, אבל התהום שעל סיפה היא חיה “מעלה גנים ושדות”. ואכן, בתורתו של סב-סבה הגדול החירות האנושית, הבוחרת ב'שוב' ואינה “נשבית” ב'רצוא', מבטאת בכך אמון בעולם הממשי ובמציאות האנושית שתחתיה רוחש האלוהי, מציאות שדווקא בה נעוצה האפשרות העזה ביותר למפגש עם הקב"ה. זוהי בריאת העולם בידי האדם המאמץ לו את הרצון האלוהי לגילוי ולהתפשטות, ובכך הוא מעניק לבריאה את משמעותה הפנימית ונעשה שותף בכל רבדי נפשו והכרתו במשמעותה, במורכבותה, ובקושי – כמו גם בפלא – הנקרא גשמיות.

בנוסף: ה'שוב' מבטא את ההבנה כי הדבקות האפשרית אינה אך בשהות פיזית מוגברת של שני אוהבים זה עם זה, אלא בעיקר בניסיון שלהם לאמון ולהיפתחות הדדית זה אל זה, היפתחות הכוללת השלמה של כל אחד מהם עם רצינותו – ובהכרח גם עם אלו הלא מובנים – של השני. ה'שוב', אם כן, מבטא קבלה מוחלטת של האדם את ה' ואת חשקיו הלא מפוענחים, כאשר בראשם נמצא עצם הרצון האלוהי – הרצון לברוא עולם. לכן השוב אף עליון מהרצוא, שכן הרצוא מבטא רק יחס של דבקות

פיזית, אך לא של קבלה נפשית-פנימית, ואילו השוב הוא היכולת להתיישר אל הרצון האלוקי העולם ביותר, רצון ה' נטול הסיבה. רצון ה' כשלעצמו. הרצון ליצור זיקה.

הסבי עיניך

מאמרי חסידות רבים הקדיש האדמו"ר הזקן לנושא של 'רצוא ושוב', וכאן נעמיק באחד העמוקים שבהם, הנקרא מאמר 'הסבי עיניך מנגדי', ונראה כיצד הוא מדייק לדקויות דקות ומורכבות את תהליך הרו"ש.

המאמר (לקוטי תורה, שיר השירים, לו א-ג). הציטוטים הסמוכים ללא ציון מקור מסוים הם מהמאמר הזה) מתייחס לאחד הפסוקים הנוקבים, כמו גם התמוהים ביותר, שבשיר השירים. הדוד מחפש אחר רעייתו ומתאר את יופייה בתיאורים עזים: "יִפָּה אֶת רַעֲיָתִי כְּתַרְצָה נְאֻמָּה כִּירוּשָׁלַם אֵימָה כְּנִדְגָלוֹת". אלא שבניגוד לרוב המגילה, שבה מתואר, הדרדית, היופי הנדיר של בני הזוג ובמקביל סאגת החיזור שלהם, הרי שכאן חודר רכיב נוסף: רכיב האימה - "איומה כנדגלות". הדוד מתאר את יפי אהובתו, אך פתאום נפלטת מפיו משאלה חרדתית: "הֶסְבִּי עֵינֶיךָ מִנְּגִדֵי שְׁהֵם הִרְהִיבֵנִי" (שיר השירים ו ד-ה). אל תסתכלי עלי, הוא מבקש, משום שמבטייך "הסירו כוחי וממשלתי" – כך לפי פירוש ר' אברהם אבן עזרא. כלומר המבט של הרעיה לא רק ממלא וטוען בכוח אלא פולא, ולכן מבקש הדוד מהרעיה שתסיר ממנו את עיניה המאיימות עליו.

אל קפלי הבקשה הזו של ה' מרעייתו נכנס האדמו"ר הזקן, ומחפש וחותר אל המסותר בה. בעקבות כך הוא מגיע למבנה של ארבעה שלבים של קשר בין הדוד-הקב"ה לרעיה-כנסת ישראל, המהווים, כך בעיני, תבנית בסיסית לכל יחסים:

א. זמן בית המקדש - מפגש אופטימאלי בין הקב"ה לכנס"י, הקיים ללא שום מסך מבדיל וחוצץ ביניהם. מצב זה נקרא 'אהבה בתענוגים'.

ב. גלות – מפגש עכור ו'תקוע' בין הצדדים. זוהי מחלה הנקראת 'חולת אהבה', המאובחן כמצב בו "נחלשו חושי האהבה ואומרים על מר מתוק מפני שאין לנו טעם וריח".

ג. מענה לגלות – בעקבות המשבר ביחסים, שבעטיו באה הגלות, מבקשת כנס"י לשוב. אבל לא רק לשוב ליחסים שהיו קודם עם דודה, אלא לעזוב הכל, את כל ההתשה והסיזיפיות שהיום-יום ממיט על הלכודים בו, לברוח מהכל ולהיות ביחד בדבקות שאין מי שיפריע לה: "רק תמיד יהיה בבחינת כלה - כלתה נפשי לה' אחד... שעל ידי זה יהיה תמיד עיני אל ה' ולא לעסוק כלל בדברים תחתונים".

ד. התמודדות נכונה עם הגלות – הקב"ה מביין את רצונה העז של כנסת ישראל להיותר איתו בלבדיות מוחלטת, אבל מבקש לשמור את אותו 'ביחד' לזמן קצוב ומדוד. הסבי, מבקש הקב"ה, אל תסתכלי עלי ללא הרף – "שלא להיות הכל בבחינת רצוא בלבד"; שכן הרצוא בלבד הוא סוג של אוטופיה שתוכה מלא בהונאה ודמיון מרסק של מלאות עצמית – "בחינת גאה וגדלות להתעלות למעלה" - שאינם יכולים להביא לידי מפגש. אלא, מבקש הקב"ה, בואי נחיה חיים אפשריים, ריאליים, מלאי שפלות וענווה - חיים שאינם רק הבטה בלתי נגמרת, אלא כאלה הבונים קיום שמעצם היותו יש בו מפגש מועט המחזיק את המרובה.

עיקר המפגש הוא לא בדבקות האינטנסיבית ובשרפה - אלא ביכולת להניע מן הדבקות תהליך ממשי של חיבור דק, עדין, ואף רופף, בתוך עולם הפירוד; להוליד ריצוד מבוש שלעולם אינו יודע את עצמו, ומעדיף לסגת כאשר חצי תאוותו בידו מאשר לדמות כי אכן השיג את מבוקשו.

יצא מהעיגול

לא הפכתי לרוח שורקת בחלל.

אלך אפוא להשקות אותו ציץ דק

עיף למים (עמ' 163)

העוצמה הטמונה ברצוא, הנתקלת מצד האדמו"ר הזקן וממשיכיו בתביעות כה נחרצות לוויסות ולשליטה, ניזונה אצלם לא רק מסיפורים רחוקים, דוגמת הסיפור על המקובל האיטלקי, הרמ"ע מפאנו, שמת מרוב אהבה באמצע ה'רצוא', אלא בעיקר מהכרות ביוגראפית קרובה בה כמעט יצאה נשמתו מרוב רצוא. אין מדובר רק על סיפורי נערות דקדושה אלא גם בשלבים מאוחרים ובוגרים בחייו מצויים סיפורים מעין אלו, וגם על שאר אדמו"רי חב"ד מצויות עדויות דומות.

בעקבות אותה 'הכרות אישית' עם העוצמות, כמו גם עם הסכנות, של הרצוא, מסביר האדמו"ר הזקן התנהגויות וחטאים רבים של דמויות קדומות. כך, למשל, נדב ואביהוא – המהווים במציאות שארית לעולם התוהו שטרם תוקן – שהקריבו אש זרה לפני ה' ונשרפו חיים מאש שיצאה מלפני ה', מאובחנים בידי האדמו"ר הזקן כמייצגים תנועה של 'רצוא' נטול 'שוב', הנקרא גם 'רצוא דתוהו'; תנועה הרסנית, ששורפת את העולם ולא מיישבת אותו. תחת ההליכה המדודה של "אש עצור בליבו בכחינת רצוא ושוב" (ליקוטי תורה, דברים, פא, ב), בכרו בני אהרן את הקצה השורף של המטוטלת ונשרפו באש הרצוא. התנועה הבלתי מרוסנת של הקרבת האש מתקשרת גם להיותם של בני אהרן רווקים. היותם חסרי נשים מייצג את היותם שייכים עדיין לעולם התוהו, עולם שבו הנפש אינה שייכת למציאות נמשכת של מפגש, אשר שיאה הוא מפגש הנישואין, אלא רוחשת אך לעצמה, ומעצמה אל עצמה. נחיתת הרווק והרווקה, הנדמית כאין סופית וחופנת בתוכה אפשרויות רבות, אל המצע הקשיח של מפגש עם האחר, זה הספציפי והקיים, טומנת בחובה את המוכנות להיות נתפס, להיות שייך. להיות נוגע ונגע. להיות עוד אחד. להיות.

זלדה (שניאורסון-מישקובסקי), הייתה צאצאית ישירה לאדמו"ר והושפעה ממנו רבות הן מצד משפחת אביה והן ממשפחת אמה, משפחת חן, שבניה היו חסידי חב"ד מובהקים עוד מראשית חסידות זו, עת פגש זקנה, ר' אלחנן, את זקנה השני, האדמו"ר הזקן. השפעה רבה הייתה על זלדה לסבה, ר' דוד צבי חן, שהיה מקובל, חסיד ואיש ציבור, שנכדתו גם דמתה לו במראה החיצוני ועליו כתבה רבות בשירה.

סתימת הבארות

בשירה 'הימים הבוערים' (עמ' 81) מביעה זלדה הלך נפש של רצוא, הכורך עמו גם את דמויותיהן של נדב ואביהוא:

"הימים הבוערים, המעופפים / כאשר ברחתי מחיבת החפצים, / כאשר חשבתי / - זיו הכלים / יפי הגנונים / יתר למדנות וכבוד / משכיחים את טעם השמים / סותמים את הבארות // הימים הבוערים / כאשר שרו הנשמות: / למות כמו בני אהרן / בהקריבך אש לאלהים – / נעלה מבית נחמד / נעלה מגפן של זהב".

זלדה מתארת כאן במדויק את תחושת הרצוא כי 'זיו הכלים' ויתר חומרי המציאות משכיחים את עוצמת האורות ואת 'טעם השמים', ו'סותמים את הבארות'. התיאור כאן חף מזיוף: ישנו רצון אצל אדם, שטעם קרבה אל האין-סוף, 'למות כמו בני אהרן בהקריבך אש לאלהים'. הציווי של הסב,

האדמו"ר הזקן, לשוב לכלים ולמצוא את ההתרחשות במה שזלדה מכנה 'בית נחמד', אינו פשוט – הוא סוג של מוות, שנראה לא פעם כקשה יותר אף מהמוות של בני אהרן. זהו המוות נטול ההרואיות, הנעוץ בחיים עצמם. בשיר הזה זלדה אמנם מתארת את הטוטאליות של ילדותה וימי נעוריה, טוטאליות וחומרה שנראה כי כבר אינן מנת חלקה באותה המידה בעת כתיבת השיר, אבל עדיין יש בו תיאור עז, ובלתי אמצעי, של חיי רצוא.

גם בשיר אחר שלה מצויה אותה חומרה, אותו רצון לטוטאליות בלתי מתפשרת: "אך אני חשבתי בקפידה לילדותי/ השחוק אינו הגון/ לבעל זקן, / אינו הגון לבעל הלכה - / אינו הגון לאב" (עמ' 74). גם בשיר זה עולה כי דבריה הם תיעוד למקום ראשוני שבו היא כבר אינה נמצאת. כלומר: זלדה מבצעת תנועת מעבר נמשכת, בחייה האישיים, מחיי 'רצוא' לחיי 'שוב', מרווקות מאוחרת ונמשכת אל נישואין, אל ביחד, אל תיאור האהבה הכל-כך מרעיד ורוטט שאותו היא כותבת לבעלה, חיים:

"שלומי קשור בחוט/ אל שלומך... אני ואתה והשבת./ אני ואתה וחיינו/ בגלגול הקודם./ אני ואתה/ והשקר./ והפחד./ והקרעים./ אני ואתה/ ובורא השמים שאין להם/ חוף./ אני ואתה/ והחידה./ אני ואתה/ והמות." (עמ' 52).

שמץ של טירוף

אחד השירים האחרונים שזלדה כתבה בחייה הוא 'שני יסודות', שראה אור בספר שיריה האחרון, 'שנבדלו מכל מרחק' (1984). הרקע העובדתי לשיר הזה הוא יחסיה של זלדה עם יונה וולך. וולך, משוררת – מצוינת, יש לציין – בוטה וסוערת, שחייה היו הפוכים משל זלדה בהופעתה החיצונית, בהתנהגות ובסגנון הדיבור, פגשה בזלדה באמצעות ידידה משותפת, עזה צבי, שהביאה את וולך לביתה של זלדה ושאתראית, יותר מאחרים, להיחשפותה של שירת זלדה ולהוצאתה לאור. וולך התפעלה מאד מזלדה ומשירתה, והיא כתבה לה את אחד הטקסטים המדויקים ביותר שנכתבו כאן על שירה:

לזלדה שלום ונשיקות לידיך אוזרות לכתוב.

ואני כותבת לך כאן הדברים החזקים שאירעו בי שיריך. רק היום הצלחתי לקוראם בזה אחר זה וליסיים ברציפות הספר. ובכל הפעמים רטטים פיזיים הקדימו להסתכלות העור שהקדימו דמעות שהיו יורדות שהקדימו שיתוק שהיה בא ועומד. וכל זה עצר אותי בשיר מלבוא בשיר אחר... וקורים דברים מעודנים יותר וסלחי לי שאני כותבת אלו המקרים.

את מעמידה עולם, זלדה. זה הדבר הסופי שמשורר יכול לעשות. ועולם זה עושה אותי טובה והיופי שאת מביאה משאיר אותי כמהה, משתאה געגועים, ואני זוכרת שאני יהודיה. והספר הזה מביא למעשים, ולא רק לקריאה רבה ולא רק ידיעה ולא רק ראייה. וצריך לכתוב שירים הרבה. כאילו האדם העד היחיד וכל הנשמות בשקיקה נוראה.

באהבה, בכבוד והערצה, יונה. (חדרים, 4, עמ' 28)

אך הידידות ביניהן לא החזיקה מעמד, והוא נתרופף במהירות. הן נפגשו לאחר כמה שנות ניתוק באקראי בערב ספרותי, אך לא אמרו אף לא שלום זו לזו. בעקבות מפגש זה כתבה זלדה את השיר 'שני היסודות' (עמ' 226), המשרטט ברישום מדויק את היחסים שבינה לוולך:

"הלהבה אומרת לברוש/ כאשר אני רואה/ כמה אתה שאנן/ כמה עוטה גאון/ משהו בתוכי משתולל/ איך אפשר לעבור את החיים/ הנוראים האלה/ בלי שמץ של טירוף/ בלי שמץ של רוחניות/ בלי שמץ של דמיון/ בלי שמץ של חירות/ בגאווה עתיקה וקודרת./ לו יכולתי הייתי שורפת/ את

הממסד/ ששמו תקופות השנה/ ואת התלות הארוכה שלך/ באדמה, באוויר, בשמש, במטר ובטל./
הברוש שותק/, הוא יודע שיש בו טירוף/ שיש בו חירות/ שיש בו דמיון/ שיש בו רוחניות/ אך
השלהבת לא תבין/ השלהבת לא תאמין”.

זלדה מתארת כאן, בתיאור שאין לו מתחרה, את המאבק בין תנועת הרצוא הלוהבת, שורפת
ומכלה, לתנועת השוב. שהרי הברוש – השוב – יודע שיש בו טירוף, חירות, דמיון ורוחניות, והוא גם
יודע שהוא פחות מרשים מהרצוא ושהוא מצטלם פחות טוב. אבל הוא גם יודע שאת כל האלמנטים
הפרועים הללו, שאכן קיימים בו, הוא מסוגל להביא לידי תיקון, לידי אינטראקציה אפשרית בתוך
הקיים ולא רק לשריפה תוהית ומכלה. במובן זה, השוב הברושי הוא שחופן בתוכו את הסוד הגדול,
הסוד המכיל הן את טירוף הרצוא והן את התיישבות השוב, לעומת הרצוא הלוהב שאינו מכיל – פרט
להכלתו את עצמו – שום תנועה אחרת, ולכן הסוד שבו מסעיר ומרשים, אך פחות סודי ומעמיק. זלדה
מגלה את גילויי השוב ללא הרף, כך שניתן אף לומר שכל שיריה הם תחנות במסע המתמשך הזה:
“בלילה ההוא כשישבתי לבדי/ בחצר הדוממת/ גיליתי פתאום/ שאף ביתי בנוי על החוף/, שחיה אני
על שפת הירח/ והמזלות/, על שפת הזריחות והשקיעות” (עמ' 15).